

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ
ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1918թ. ՄԱՅԻՍ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ**

Թուրքական զորքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառի առաջին զինագրավմանը հայ պատմագիտությունն անդրադարձել է հիմնականում Մայիսյան հերոսամարտերի համատեքստում: Հնչել են տարբեր կարծիքներ ու տեսակետներ երկրամասի ընդհանուր ռազմաքաղաքական դրության ու առանձին գործիչների մասին, հրատարակվել են հուշագրություններ, գիտական մենագրություններ ու փաստաթղթերի ժողովածուներ: Մինչդեռ շատ կարևոր հիմնահարցեր՝ ինչպես, օրինակ, զինագրավված գավառի ազգաբնակչության հանդեպ իրագործված ցեղասպանական քաղաքականության քննությունը դուրս է մնացել հայագետների ուշադրությունից:

Այս հոդվածի շրջանակներում արխիվային նորահայտ վավերագրերի, գիտական գրականության, դեպքերին ակնատեսների հուշագրությունների և պարբերական մամուլի հաղորդումների համադրմամբ կկատարվի վերոհիշյալ խնդրի հանգամանալի քննություն, ինչը հնարավորություն կտա փակելու հայ պատմագիտության մեջ առկա բացը և միաժամանակ հանրային սեփականություն դարձնելու մեր հարևան պետության հանցավոր պատմության ևս մեկ էջ:

1918թ. գարնանն աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում ռազմաքաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխվեց: Ապրիլի 12-ին Կարսի խայտառակ հանձնմանը¹ մայիսի 15-ին հաջորդեց Ալեքսանդրապոլի անսպասելի անկումը:

Գիտակցելով իրենց հաջողության ժամանակավոր բնույթը՝ թուրքերը, տեղական մահմեդական խուժանի գործուն աջակցությամբ զինագրավված գավառի տարածքում ձեռնամուխ եղան արևելահայության ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականությանը: Սոցյություն և հարակից գյուղերում կազմակերպված դիմադրության հանդիպելուց, ապա Մարդարապատում և Բաշ-Ապարանում խայտառակ պարտություն կրելուց հետո գազազած թուրքական հրամանատարությունն իր ուշադրությունը սևեռեց Արևելյան Շիրակի և Փամբակի գյուղերի վրա և ձեռնամուխ եղավ այստեղ կուտակված հայության բնաջնջմանը:

Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ մայիսի 15-ից մինչև դեկտեմբեր Ալեքսանդրապոլի գավառի 122 գյուղերում (առանց գավառակենտրոնի) թուրքական զազանություններին զոհ գնաց 10300 մարդ, այդ թվում կոտորվեց 5086-ը, գերվեց 4660-ը, գերությունից վերադարձավ 257-ը (չափազանց հյուծված լինելով սրանց մած մասը մի քանի օր անց մահացավ), անհետ կորավ 483-ը²:

¹ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, док. 103, С. 225:*

² *ՀԱԱ, ֆոնդ 121, ցուցակ 1, գործ 91, թ.179: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Լեռնի ֆոնդ, ցուցակ 1, գործ 253, թ.1:*

1919թ. հոկտեմբերին այս տվյալները Հայաստանի խորհրդարանի պատգամավոր Հակոբ Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) խմբագրությամբ ու մեկնաբանություններով հրատարակվեցին «Յառաջ» օրաթերթում և հայ պատմագրության մեջ շուրջ մեկ հարյուրամյակ մնացին իբրև բացարձակ ճշմարտություն³, այն դեպքում, երբ ժամանակակիցների կողմից դրանք չընդունվեցին: Ալեքսանդրապոլում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանի հավաստմամբ, այդ տվյալները նվազեցված էին գրեթե երեք անգամ: Դեռևս 1918թ. հոկտեմբերի սկզբներին ՀՀ ԱԳՆ ներկայացրած իր զեկուցագրերում Խոյեցյանը գրում էր, թե միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և Արևելյան Շիրակի գյուղերում թուրքերը կոտորել են մոտ 20000 մարդ և 10000-ին էլ գերի քշել⁴:

Հայ պատմագիտությունն առաջին անգամ խնդրին անդրադարձավ միայն ինը տասնամյակ անց: Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին օսմանյան իշխանությունների վարած վարչաժողովրդագրական քաղաքականության ուսումնասիրության նպատակով Ռ. Գրիգորյանը «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի էջերում վերահրատարակեց Իրազեկի հոդվածը, վերահաշվեց ցուցակները և թվային մի քանի մանր անձշտություններ հայտնաբերելով՝ դրանք որակեց իբրև լրագրային վրիպում:

Ցավոք, հարգարժան ուսումնասիրողը չփորձեց վերլուծել գավառ գործուղված հանձնաժողովների աշխատանքը, չնկատեց թույլ տրված բացթողումներն ու թերացումները, ուստի և թուրքական վայրագությունների մասշտաբների մասին պաշտոնական տվյալներն ընդունեց որպես բացարձակ ճշմարտություն:

Վիճակագրական տեղեկություններ օսմանյան տիրապետության ամիսներին Ալեքսանդրապոլի գավառին հասցված մարդկային վնասների մասին⁵

N	բնակավայրի անունը	սպանված	գերված	վերադարձված	անհետ կորած	N	բնակավայրի անունը	սպանված	գերված	վերադարձված	անհետ կորած
Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Մ Ա Ս											
1.	Ալեքսանդրապոլ	84	33	9	--	15.	Ջաջուռ	27	45	---	---
2.	Դահարլի	130	36	8	--	16.	Աղքիլիսա	---	24	2	---
3.	Բայանդուր	12	15	6	--	17.	Արբիվայի 3-րդ	1	35	1	---
4.	Ճրվխան	17	17	1	--	18.	Ղոնախղոթան	20	88	8	---
5.	Ղարաքիլիսա Խլի	400	577	44	--	19.	Մարյար	5	47	5	---

³ Իրազեկ, Տաճկական վայրագությունները Ալեքսանդրապոլի գավառում, «Յառաջ» օրաթերթ, Եր., 1919, N, 17 հոկտեմբերի, էջ 3:

⁴ ՀԱԱ, ֆոնդ 221, ցուցակ 1, գործ 89, թթ. 60-61:

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող փաստաթղթի, «Յառաջ» օրաթերթում Իրազեկի կողմից հրատարակված ցուցակների և «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի էջերում վերահրատարակված ցուցակների համադրմամբ մենք ստացանք ստորև բերված վիճակագրական պատկերը: Մեզ համար անհասկանալի հաշվումների արդյունքում միևնույն ցուցակներն ուսումնասիրած Ռ. Գրիգորյանն ստացել է հետևյալ թվային պատկերը՝ սպանված 4745, գերված 4596, վերադարձված 263 և անհետ կորած 370 հոգի (Տե՛ս Գրիգորյան Ռ., Թուրք-մուսավաթական զորքերի ոճրագործությունները Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում 1918-1920թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Եր., 1996, N 1, էջ 111):

	(Փոքր)										
6.	Թափաղույակ	2	90	7	16	20.	Թովարլի	5	47	5	7
7.	Ղուգջանդ	4	30	7	--	21.	Օրթաքիլիսա	9	27	4	---
8.	Դիրաքլար	17	48	6	--	22.	Քեյթի Մեծ	43	19	---	---
9.	Քյափանակ Մեծ	5	166	13	--	23.	Քեյթի Փոքր	14	26	---	---
10.	Քյափանակ Փոքր	5	10	---	--	24.	Դարբանդ	27	14	---	---
11.	Չրակլի	4	15 7	10	--	25.	Ղանկիջա Ներքին	22	1	---	---
12.	Բաղդատ- Ղոյութախտ (եզդի)	2	33	2	--	26.	Ղանկիջա Վերին	70	36	---	---
13.	Խանկլի	---	32	7	--	27.	Կապս	51	27	2	---
14.	Հաջի Նազար	3	53	8	--						
ԸՆԴԱՄԵՆԸ								979	1733	155	23
Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Մ Ա Ս											
1.	Իլիհարի	7	41	5	--	19.	Ջանգիթափա	3	18	---	---
2.	Քյալթառլի	5	24	1	--	20.	Մանջուխի	1	49	7	---
3.	Ղազանչի	4	10	---	--	21.	Քեշիշքենդ	3	8	---	---
4.	Պարնի Փոքր	1	12	---	--	22.	Մեյիքքենդ	10	5	---	---
5.	Ղասմալի	2	29	---	--	23.	Ախոլույա	2	42	5	---
6.	Ղույիջան	1	4	---	--	24.	Ղրլիս-Ղաղ	11	91	7	---
7.	Ղուրաթ	2	9	1	--	25.	Քոռբուլաղ	13	66	8	---
8.	Նորաշեն	4	60	---	--	26.	Քիչիկ-Ջանգի	21	67	7	---
9.	Արրիվալի Մեծ	5	53	6	--	27.	Միրաք Մեծ	8	140	---	---
10.	Արրիվալի Փոքր	5	24	3	--	28.	Միրաք Փոքր	չկա	չկա	---	---
11.	Գյոզալդարա Հայկական	4	15	---	--	29.	Ղոնդաղսազ	2	11	---	---
12.	Եզանլար	7	72	---	--	30.	Ջոմուշի Մեծ	95	5	---	---
13.	Արթիկ	30	80	7	--	31.	Ջոմուշի Փոքր	չկա	16	1	---
14.	Ղիչաղ	38	5	1	--	32.	Չոբանգերաքմազ	15	35	---	---
15.	Ղարաքիլիսա	չկա	3	---	--	33.	Փամալ Քրդական	7	61	4	---
16.	Բաշգյուղ	15	25	---	--	34.	Ղոտիբողազ	20	չկա	---	---
17.	Հաջի Խալիլ	10	42	3	--	35.	Ջարջառիս	3	38	---	---
18.	Դանազիրմազ	5	14	---	--	36.	Քարվանսարա	35	18	6	---
ԸՆԴԱՄԵՆԸ								39	119	72	---
								4	2		
Ե Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Մ Ա Ս											
1.	Գյուրջիյոլ	2	21	1	--	14.	Ղաղույի- Ղազանչի	8	48	1	22
2.	Ճզրիլար	17	28	---	15	15.	Քոռաղբուր	16	23	1	---
3.	Փալութլի	5	6	---	3	16.	Դարաքոյ	10	6	3	---
4.	Բանդևան Մեծ	82	22	---	--	17.	Ղզրիղոչ	14	14	---	11
5.	Բանդևան Փոքր	35	27	2	--	18.	Գյուլխարաբա	8	38	---	2
6.	Չոռի	8	10	---	--	19.	Բոզլիսուշ	8	12	1	---
7.	Ալլաքիլիսա	4	4	---	--	20.	Բաշգյուղ 2-րդ	8	1	1	---
8.	Թաքնալի	7	35	3	--	21.	Կեֆլի	չկա	1	---	---
9.	Իլի Ղարաքիլիսա	40	18	---	--	22.	Մարյար Փոքր	1	7	---	---
10.	Ղզրիլիսա 2-րդ	5	35	4	--	23.	Մամուրլի	չկա	չկա	---	---
11.	Գյուլլիբուլաղ	2	4	---	--	24.	Ալիխան	չկա	չկա	---	---
12.	Չիֆթալի	12	24	---	--	25.	Ղարաքիլիսա 3-րդ	3	չկա	---	---
13.	Շիշթափա	7	14	2	12						
ԸՆԴԱՄԵՆԸ								302	398	19	65
Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Մ Ա Ս											
1.	Ղափի	60	47	1	--	18.	Ղրլիս	---	22	---	---
2.	Ղազարապատ	17	5	---	--	19.	Մոզլուլի	180	113	---	---
3.	Տավշանդշաղ	71	16	---	--	20.	Փիլթիքյան	30	25	---	---
4.	Սվանվերդի	202	128	---	--	21.	Աղիյանան	148	79	---	---
5.	Քյալալի	55	3	---	--	22.	Մոլլա Գյուլյա	35	71	---	---

6.	Ադին	465	30	---	--	23.	Բողազքյասան	25	20	---	---
7.	Բարբոլի	34	5	---	--	24.	Շիրվանջուղ	218	36	---	---
8.	Բոզդողան	75	45	---	--	25.	Մահմուդջուղ	177	14	---	---
9.	Ղեղաչ	70	42	---	--	26.	Արմութի	156	86	6	50
10.	Չրբիլի	66	25	---	--	27.	Մարիբաշ	10	5	---	25
11.	Ղզրլքիլիսա	30	51	---	--	28.	Հոռու	100	7	---	120
12.	Ենիքոյ (Խարկու)	35	29	---	--	29.	Մեջիթի	78	41	---	---
13.	Բուղաշեն	15	38	---	--	30.	Թումարդաշ	30	20	---	---
14.	Զարնջի	60	28	---	--	31.	Իմրխան	60	11	---	20
15.	Արթիկ Նոր	60	85	---	--	32.	Սոնգուրլի	30	40	---	18
16.	Զիթիանքով	455	51	---	--	33.	Թալիբոլլի	4	4	---	---
17.	Տաշղալա	21	48	---	--	34.	Ղուրնիղշաղ	չկա	1	---	---
ԸՆԴԱՄԵՆԸ								3072	1271	7	233
ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐԸ								4747	4594	253	321

Մինչդեռ թերացումներ կային, և դրանք էական ազդեցություն ունեցան վիճակագրական ստույգ տեղեկությունների հայթայթման ու ճշգրտման վրա:

Դրանցից առաջինը վերաբերում է գավառի տարածքին՝ «հին ու նոր գավառներ» հասկացությանը:

1918-1920թթ. իրադարձությունները լուսաբանող արխիվային վավերագրերում և գիտական գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել «Ալեքսանդրապոլի գավառն իր ներկա փոքրացած սահմաններով» արտահայտությանը: Բացատրությունը մեկն է. աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան կայսրությունն աշնան վերջերից սկսեց դուրս բերել իր զորքերը զինագրավված տարածքներից: Թուրքերի հեռանալուց հետո ՀՀ-ին անցած շրջաններում ստեղծվեցին գավառային վարչության նոր մարմիններ: Օրինակ, Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասը (Փամբակ) իր 30 գյուղերով ՀՀ Մինիստրների խորհրդի հոկտեմբերի 7-ի որոշմամբ ժամանակավորապես (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Հ.) հանվեց գավառի կազմից և Դիլիջանի ու Քարվանսարայի տեղամասերի հետ միավորվելով՝ դարձավ նոր ձևավորված Դիլիջանի գավառի մաս⁶: Դեկտեմբերի սկզբներին թուրքերից մաքրվեց նաև Արևելյան Շիրակի տարածքը, սակայն, Ալեքսանդրապոլի նախկին գավառի տարածքային ամբողջականությունն ինչ-ինչ պատճառներով այլևս չվերականգնվեց (նոր գավառն ուներ 4 տեղամաս և նախկին 160-ի փոխարեն 129 գյուղ)⁷: Մա առիթ՝ տվեց Արևելյան Շիրակ և Փամբակ գործուղված հանձնաժողովների մի մասին, իսկ հետո նաև ուսումնասիրողներին թուրքական վայրագությունների մասին վիճակագրական տվյալները դիտարկել անջատ՝ առանձին Արևելյան Շիրակի (նոր սահմաններով Ալեքսանդրապոլի գավառի) համար և առանձին Փամբակի համար, ինչը, մեր կարծիքով, սխալ է: Զինագրավման պահին և հաջորդ վեց ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառը Արևելյան Շիրակի և Փամբակի տեղամասերից կազմված մեկ վարչական ընդհանրություն էր, կառավարվում էր Ալեքսանդրապոլից, ուրեմն և վիճակագրական տվյալները ևս անհրաժեշտ է ներկայացնել մեկ ընդհանուր ձևաչափի մեջ:

⁶ Ղարաքիլիսեի յանձնումը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, N 20, 18 հոկտեմբերի, էջ 4:

⁷ ՀԱԱ ֆոնդ 203, ցուցակ 1, գործ 4, թ. 20:

Թուրքական տիրապետության ողբերգական հետևանքները բացահայտելու գործում թույլ տրված երկրորդ թերացումը մարդկային կորուստների հաշվառման եղանակի մեջ է:

«Յառաջ» պարբերականի էջերում Իրազեկը գրում է, թե մինչ հանձնաժողովները տեղ կհասնեն, գյուղերում արդեն պարզել էին իրենց կորուստների մասշտաբները: Ուստի հանձնաժողովականներն ուղղակի գյուղ առ գյուղ հավաքել են ազգաբնակչությունը, ապա գյուղի «գլխակից մարդիկ թվել են... զոհերի անունները, եթե իհարկե... քիչ են եղել այդ զոհերը» (ընդգծումը մերն է-Ա.Հ.)⁸:

Փաստորեն զոհերի ու գերիների թիվը ճշգրտվել է բացառապես «գյուղի գլխակից մարդկանց» հիշողությամբ, և հաշվառման այս եղանակը մեկ հարյուրամյակ համարվում է խիստ արդյունավետ:

Այդ դեպքում հարց է առաջանում. ի՞նչ եղանակով է կազմակերպվել հաշվառումը Արևելյան Շիրակի և Փամբակի այն վեց տասնյակ գյուղերում, որոնց ազգաբնակչությունը զինագրավման հենց առաջին օրերին գրեթե 80%-ով սրի էր քաշվել, բնաջնջվել էին ամբողջական գերդաստաններ⁹, այն գյուղերում, որոնք ավելի քան երեք ամիս դատարկ էին և վերակենդանացան միայն սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին¹⁰, երբեմնի 52000-ոց Ալեքսանդրապոլում, որի բնակչության մոտ 40%-ը թուրքերի հեռանալուց հետո այլևս նույնիսկ ալեքսանդրապոլցի չէր¹¹:

Մարդկային կորուստների հաշվառման այդ եղանակի պատճառով գյուղերում հարյուրավոր անուններ բաց թողնվեցին, գրեթե չհաշվառվեցին փախստականները (մայիսի սկզբի դրությամբ՝ մոտ 200000 մարդ)¹² և արևմտահայերը (1918թ. սկզբի դրությամբ մոտ՝ 26000 մարդ, որբանոցների սասներին չհաշված)¹³, իսկ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մասին ընդհանրապես տվյալներ չհրապարակվեցին:

Պաշտոնական վիճակագրության ճշմարտացիությունն առաջին անգամ կասկածի տակ դրվեց միայն 2000-ական թվականների սկզբներին: Շիրակի 1918թ. մայիսյան գոյամարտի պարագայում Հ. Մելիքյանը մերժեց հայագիտության մեջ ընդունված այն տեսակետը, թե այդ եղեռնագործությանը կարող էր զոհ գնալ ընդամենը 10300 մարդ, իսկ «Յառաջ» պարբերականում հրապարակված վիճակագրական տվյալները թվագրեց 1918թ. հուլիս-նոյեմբեր ամիսներով¹⁴:

Ի դեպ, Հ. Մելիքյանի կողմից առաջ քաշված տեսակետը զուրկ չէ իրական հիմքերից: Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող մեկ տասնյակից ավելի վավերագրեր գալիս են ապացուցելու, որ զանգվածային կոտորածները գավառում շարունակվել են թուրքական տիրապետության ողջ ընթացքում: Օրինակ՝ Ար-

⁸ Իրազեկ, Տաճկական վայրագությունները Ալեքսանդրապոլի գավառում, «Յառաջ» օրաթերթ, Եր., 1919, N 227, 17 հոկտեմբերի, էջ 2-3:

⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թ. 92:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 105:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 96:

¹² Մշակ, Թիֆլիս, 1918, N 69, 1 ապրիլի, էջ 2: Մշակ, Թիֆլիս, 1918, N 81, 17 ապրիլի, էջ 2:

¹³ ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թ. 23-24:

¹⁴ Մելիքյան Հ., 1918 թ. Շիրակի մայիսյան գոյամարտը, 1918 թ. գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Եր., 2005, էջ 73:

մութիլում կոտորածը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 25-ին: Արթիկից և Հոռոմից հանկարծակի գյուղ մտած թուրքական զորամասերը 95 հոգու սպանեցին, 85-ին՝ գերեցին, իսկ մյուսներին փախուստի մատնեցին¹⁵: Նոյեմբերի սկզբներին մոտ 1000 հոռոմցի կոտորվեց այն բանից հետո, երբ գյուղի հարևանությամբ ասկյարի ղի հայտնաբերվեց¹⁶:

Եվ ուրեմն ի՞նչ է իրականում տեղի ունեցել Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին, որո՞նք են այն փաստերը, որ թույլ են տալիս մերժել պաշտոնական վիճակագրության արդյունքները, և որ ամենակարևորն է՝ ի՞նչ մասշտաբներ ընդունեցին թուրքական վայրագությունները գավառում:

1918թ. մայիսի 14-ի զիշերը թուրքերը վերջնագրով պահանջեցին իրենց հանձնել Ալեքսանդրապոլը, ապա, չսպասելով պատասխանին, հաջորդ առավոտյան գրոհով տիրեցին քաղաքին և համանուն գավառի մեծ մասին¹⁷:

Զինագրավման առաջին օրերին թուրքական հրամանատարությունն զբաղված էր տեղական ինքնակառավարման նոր մարմինների ստեղծմամբ ու պետական շինությունների և պահեստների ցուցակագրմամբ¹⁸: Օգտվելով առիթից՝ քաղաքային բնակչության մեծ մասը (այդ թվում նաև տասնյակ հազարավոր արևմտահայեր, կարսեցի ու սարիղամիշցի փախստականներ), զոհաբերելով իր ունեցվածքը, փախավ Էջմիածնի և Մեծ Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ, այնպես որ երբեմնի 52000 բնակիչ ունեցող քաղաքում մնաց 5000 մարդ¹⁹:

Հետագայում քաղաքային բնակչության թիվը վերականգնվեց, սակայն թուրքական ներկայությունը ծանր հետք թողեց քաղաքի էթնիկ պատկերի վրա: Վերադարձածների մեջ ալեքսանդրապոլցիները կազմում էին միայն 60%-ը: Փոխարենը մեծ թիվ էին կազմում թաթարները²⁰: Ըստ Գ. Խոյեցյանի՝ սրանց էր անցել էր քաղաքի համարյա կեսը՝ «ռուսական թաղամասը և բոլոր ամենայարմար գեղեցիկ շենքերը, իսկ քաղաքը կորցրել էր իր գուտ հայկական բնայթը»²¹:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆոնդ 240, ցուցակ 1, գործ 326, թթ. 63-64:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թ. 70:

¹⁷ Ալեքսանդրապոլի անկման ակնատեսներից Հովակիմ Մելիքյանն իր հուշերում գրում է, թե բերդապահ կայազորում օսմաներենի իմացությամբ մարդ չգտնվեց, ուստի որոշվեց առավոտյան թուրքերի մոտ մարդ ուղարկել՝ վերջնագիրը ֆրանսերեն կամ ռուսերեն թարգմանելու: Հ. Մելիքյանի այս խոսքերը մեզ համար խիստ կասկածելի են: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ալեքսանդրապոլցիների ճնշող մեծամասնության նախնիներն այստեղ են գաղթել Արևմտյան Հայաստանից, քաղաքային բնակչության համար թուրքերենի իմացությունը սովորական երևույթ էր: Նույնիսկ 1970-1980-ական թվականներին Լենինական քաղաքի բնակչության մի ստվար մասը բավականին լավ տիրապետում էր այդ լեզվին (Մանրամասն տե՛ս u Մելիքյան Հ., Արյան ճանապարհով, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, 1925, թիւ 6, սպրիլ, էջ 134):

¹⁸ Մանրամասն տե՛ս u Hayrapetyan A., *The Legal-administrative policy of the Ottoman authorities in the Alexandropol uyezd in May-November 1918*, "Journal of Armenian studies", Yerevan, 2017, N 2, pp. 21-22.

¹⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թ. 91:

²⁰ Նույն տեղում, թ. 96:

²¹ Նույն տեղում, թթ. 12-13:

Ըստ ականատեսների՝ Ալեքսանդրապոլում զանգվածային կոտորածի դեպքեր տեղի չունեցան (սպանությունները հիմնականում կատարվում էին զիջերով և անաղմուկ)²²: Թուրքերն այստեղ որդեգրեցին հայաջնջման «անարյուն» քաղաքականություն: Զինագրավման երրորդ օրը թուրքական հրամանատարությունը հայկական բանակում ծառայած զինվորներից պահանջեց հանձնվել: Հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում քաղաքից և շրջակա գյուղերից բերման ենթարկված 4000 երիտասարդներն ուղարկվեցին Կարս, իսկ անհնազանդները կայարանում գնդակահարվեցին²³: 101 տարվա ազատագրկման դատապարտվեցին և Կարս ուղարկվեցին նաև տանը զինվորական հագուստ ունեցողները²⁴:

Մարդորսության երկրորդ փուլն սկսվեց մայիսի 20-ից: Հաց և անցագրեր բաժանելու պատրվակով թուրքերը ցուցակագրեցին գավառի բնակչությանը, իսկ մի քանի օր անց, տղամարդկանց խումբ-խումբ հավաքելով, ուղարկեցին Կարս, Սարիղամիշ և Էրզրում՝ իբր թե «վճարովի» աշխատանքի տեղավորելու²⁵: Ատրպետի հաշվումներով՝ այս կերպ քաղաքից և հարակից գյուղերից հավաքվեց ավելի քան 2500 սայլապան²⁶ (նոյեմբերին այդ թիվը հասավ 4000-ի²⁷): Օսմանյան բանակի հեռանալուց հետո սրանք անհետ կորան: ՀՀ ԱԳՆ տվյալներով, թուրքական գերությունից վերադարձավ միայն հիսուն կիսամեռ սայլապան և 14 անտեր եզ²⁸: Անհետ կորան նաև քաղաքում մնացած բժիշկները, բուժքույրերը և 500 հայ գյուղջան քույրերը: Ցուցակագրվելուց հետո սրանց առաջարկվեց տեղափոխվել Մեծ Ղարաքիլիսա, սակայն վագոնները լցնելուց հետո քշեցին Կարսի ուղղությամբ²⁹:

Գ. Խոյեցյանի հաշվումներով, թուրքական վեցամսյա տիրապետության ընթացքում այս եղանակով միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և Արևելյան Շիրակի գյուղերից Թուրքիայի ներքին նահանգներ քշվեց նվազագույնը 10000 մարդ, որոնցից 4000-ն ուղարկվեց Երզնկա՝ «տեղական մահմեդականներին՝ ... նրանց վրեժի զգացմունքներին յագուրդ տալու համար»³⁰:

Այլ կերպ վարվեց թշնամին գավառի գյուղական ազգաբնակչության հանդեպ: Այն, ինչ ասկյարներն ու մահմեդական խուժանն արեցին Արևելյան Շիրակի և Փամբակի գյուղերում, հայոց ցեղասպանության ուղղակի շարունակությունն էր՝ առավել «կատարելագործված, անզիջում ու անթերի»: Սոցյությիում և հարակից գյուղերում դիմադրության հանդիպելուց հետո թուրքերն իրենց ուշադրությունը

²² Յովսէփեան Մ., Ալեքսանդրապոլը՝ գրաւումէն ետք. (Ականատեսի պատմութիւնը), «Աշխատանք», թերթ, Եր., 1918, Գ տարի, 8 (26) յունիսի, շաբաթ, N 6 (206), էջ 2:

²³ Նույնը:

²⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թ. 95:

²⁵ ՀԱԱ, ֆոնդ 121, ցուցակ 1, գործ 91, թ. 179:

²⁶ Ատրպետ, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի 200 օրվայ գրաւումը Օսմանեան զօրքերից, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1918, N 265, 25 դեկտեմբերի, էջ 2:

²⁷ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թթ. 92:

²⁸ Նույն տեղում, թթ. 135:

²⁹ Յովսէփեան Մ., Ալեքսանդրապոլը՝ գրաւումէն ետք. (Ականատեսի պատմութիւնը), «Աշխատանք», թերթ, Եր., 1918, Գ տարի, 8 (26) յունիսի, շաբաթ, N 6 (206), էջ 2:

³⁰ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թթ. 46-47:

սևեռեցին Արևելյան Շիրակի գյուղերի վրա: Ավելի քան 50 գյուղ հիմնահատակ ավերվեց, իսկ դրանց բնակչությունը սրի քաշվեց³¹:

Սոցյութեցիներից վրեժ լուծելով՝ թուրքերը Ադիյաման, Փիրթիքյան, Մաստարա, Մուսլուղլի և Սոցյութի գյուղերից հավաքած մոտ 3000 հայերի մայիսի 25-ին կոտորեցին Ձիթհանքովում: Սրանցից 500-ին փակեցին Շահբազյան եղբայրների մարագներում, ապա պատուհաններից նռնակներ նետելով, գնդացիներից ու հրացաններից կրակելով՝ սպանեցին, իսկ հետքերը կորցնելու համար մարագներն այրեցին: Մյուսներին (մոտ 2500 հոգու) կոտորեցին գյուղի հյուսիսարևելյան կողմի սարերում (փրկվեցին սոցյութեցի Նեոյ Գասպարն ու ադիյամանցի Գլոն): Շուրջ 200 հայ օրիորդներ փրկվելով իրենց պատիվը, ինքնասպան եղան Ձիթհանքովի լճերում³²: Թուրքական զորքերին դիմադրելուց հետո ամայի դարձան նաև Մահմուդջուղ և Ղըլիջ-Յաթաղ գյուղերը (1916 թ. դրությամբ միասին ունեին մոտ 2570 բնակիչ երկու սեռերից³³): Այս շարքում համեմատաբար փոքրաթիվ կորուստներ ունեցավ միայն Մուլլա-Գյոկչան (160 զոհ, 40 գերի)³⁴: Տանուտեր Իգնատոսյանի գլխավորությամբ գյուղացիների 50-60 հոգուց բաղկացած ջոկատը գյուղի «Գող մաղաբա» հանդամասում հարձակվեց թուրքերի վրա ու ստիպեց հեռանալ³⁵:

Ալեքսանդրապոլի զինագրավման օրերին գրեթե հիմնովին ավերվեց Իլլի Ղարաքիլիսա գյուղը: Շուրջ 1500 մարդ գերվեց կամ տեղում կոտորվեց (ողջ մնաց 200 մարդ)³⁶: Նույնը տեղի ունեցավ նաև Փոքր Ղարաքիլիսայի հետ: 1916թ. դրությամբ 900 ընտանիք³⁷ ունեցող այս գյուղում թուրքական յաթաղանին զոհ գնաց մոտ 3000 մարդ³⁸:

Ալեքսանդրապոլի և շրջանի հայրենակցական միության վարչության տվյալների համաձայն՝ մարդկային մեծ կորուստներ կրեցին նաև Գյուրջիյոլ (Թորոսգյուղ), Օրթաքիլիսա, Մալուտ, Գյուլիբուլաղ, Ղզըլքիլիսա, Դուզխարաբա, Չիֆթալի, Բոզոլխուշ, Ղզըլդոշ, Ղազանչի, Տիտոլխարաբա և Քոռաղբյուր գյուղերը: Դրանք թալանվեցին ու ավերվեցին, գերվարվեց, բռնաբարվեցին և բռնի մահմեդականացվեցին հազարից ավելի կին ու աղջիկ: Մարսափից խելակորույս բնակչությունը փախավ Լոռու ուղղությամբ, սակայն թուրքերը հետ բերեցին և կոտորեցին³⁹: Օրինակ՝ աղինցիները (1916թ.՝ 1112 մարդ⁴⁰) ամբողջ գյուղով փախան, սա-

³¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 126, թ. 92:

³² ՀԱԱ, ֆոնդ 121, ցուցակ 2, գործ 82, թ. 17:

³³ Կորկոտյան Ջ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932, էջ 111, 119:

³⁴ Մելիքյան Հ., 1918 թ. Շիրակի մայիսյան գոյամարտը, 1918 թ. Մայիսյան գոյապայքարի պատմության նոր էջ, Եր., 2005, էջ 56-58:

³⁵ Դավթյան Ա., Ճանաչիր արմատները քո, «Անի» շաբաթաթերթ, Մարալիկ, 1987, 22-ը օգոստոսի, էջ 2:

³⁶ ՀԱԱ ֆոնդ 227, ցուցակ 1, գործ 4, թթ. 1-12: Հմնտ. [Геноцид армян в османской империи: сборник документов и материалов. Под ред. М. Нерсисяна, 2-е, доп. изд. Ер., 1983, С. 536.](#)

³⁷ ՀԱԱ ֆոնդ 227, ցուցակ 1, գործ 4, թ. 7: Հմնտ. С. 530.

³⁸ ՀԱԱ ֆոնդ 56, ցուցակ 16, գործ 475, թթ. 130-137, 206-212:

³⁹ ՀԱԱ ֆոնդ 240, ցուցակ 1, գործ 326, թթ. 58-61: Հմնտ. Միմոնյան Ռ., Անդրանիկ. Միքիթիական վաշտի ողիսականը, Եր., 2006, էջ 59:

⁴⁰ Կորկոտյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 109:

կայն հավատարմով թշնամու կեղծ խոստումներին՝ վերադարձան և գլխովին կոտորվեցին (մոտ 1100 մարդ⁴¹): Հիմնահատակ ավերվեցին նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի եզրիական գյուղերը: Հայրենակցական միության տվյալներով՝ եզրիական 15 գյուղերի բնակչությունն անհետ կորավ⁴²:

Արևելյան Շիրակի գյուղական խաղաղ ազգաբնակչության հանդեպ կիրառված ցեղասպանական քաղաքականության հետևանքով տղամարդկանցից գրեթե զրկվեցին Արթիկ, Կապս, Վերին Ղանլիջա, Ներքին Ղանլիջա, Չրախլի, Դուզբենդ, Մեծ Քյափանակ, Ղփչաղ, Արըխվալի, Բաշգյուղ, Ճլովխան, Իլխիաբի, Թումարտաշ, Դահարլի, Մեջիտլի, Փոքր Քյափանակ, Հաջինազար, Ջաջուռ, Աղբիլիսա, Դարբանդ, Սամրիլ, Արխվալի Երբոթ գյուղերը: Միայն Արթիկում կոտորվեց 1200 մարդ (տղամարդկանց 80%-ը), ևս 200-ը՝ իբրև «գոհաբերման անասուն»՝ մորթվեց Կապս, Վերին և Ներքին Ղանլիջա գյուղերում⁴³: Մյուս գյուղերում տղամարդիկ խմբերով քշվեցին սարերն ու գնդակահարվեցին:

Հայաջնջման վերջին արարը տեղի ունեցավ Փամբակում, որտեղ, ըստ ականատեսների վկայության, կուտակվել էր մոտ 200000 մարդ (Բասենից՝ 9000, Կաղզվանից՝ 4000, Կարսի շրջանից՝ 60.000-ից ավելի, և Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և Արևելյան Շիրակի գյուղերից՝ 70.000-ից ավելի): Մի հսկայական զանգված, որն զբաղեցրել էր Ղալթաղչիից մինչև Մեծ Ղարաքիլիսա ընկած հատվածը՝ մոտ 40 վերստ (42.5 կմ)⁴⁴:

Թուրքական 11-րդ դիվիզիայի առաջապահ զորամասերը Մեծ Ղարաքիլիսա մտան մայիսի 28-ի երեկոյան: Ջեմալ Ջավիդ բեյը, դիմելով ժողովրդին, խոստացավ «բիր երմանինըն բուռնի խալ օլմամիշ»⁴⁵:

Նույն գիշերն սկսվեց խաղաղ հայ ազգաբնակչության կոտորածը: Ասկյարները, Սարալ, Արջուռ և Ղանջուղազ գյուղերի մահմեդական խուժանի ուղեկցությամբ, հարձակվեցին Ղըշլաղի վրա: Նույնը կրկնվեց նաև Մեծ Ղարաքիլիսայում: Վարդանլեցի ու հալլավարցի խուժանին միացած ասկյարները մեկ գիշերվա ընթացքում գյուղի «Վերին թաղ» կոչված թաղամասում կոտորեցին 156 հոգու: Սրանց համար գերեզման դարձավ «Ասլան բեգի փոս» կոչված վայրը⁴⁶:

Ընդհանուր առմամբ, միայն մայիսի 28-ի գիշերը Փամբակի շրջանի 9-ը գյուղերում՝ քաղաքի արևմտահայերից, շիրակցիներից ու կարսեցիներից, թուրքական յաթաղանին զոհ գնաց 1269 փամբակցի (Ղարաքիլիսայում՝ 156 մարդ, Ղըշլա-

⁴¹ ՀԱԱ ֆոնդ 56, ցուցակ 16, գործ 475, թթ. 130-137, 206-212:

⁴² ՀԱԱ ֆոնդ 240, ցուցակ 1, գործ 326, թթ. 61:

⁴³ Նույն տեղում, թթ. 58-59:

⁴⁴ Էլչիբեկյան Հ., Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Եր., 1947, N 8, էջ 57: Ղազարեան Մ., Դեպքերը Ղարաքիլիսայի շրջանում. տպավորություններ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, N 102, 2 յունիսի, էջ 3:

⁴⁵ «Ոչ մի հայի քիթ չի արյունոտվի» (Մանրամասն տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմ. Ա. Մարուքյան, Վ. Դալլաքյան, Եր., 2008, էջ 112):

⁴⁶ Խանզադյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 91-92:

դում՝ 250, Դարբազում՝ 43, Բզովդալում՝ 200, Հաջիդարայում՝ 65, Էֆենդիում՝ 15, Համամլիում՝ 350, Յաղուբլիում՝ 40, Պարնիում՝ 150)⁴⁷:

Մարսափից խելակորույս փախչողներին մի քանի օր անց թուրքերը կեղծ խոստումներով հետ բերեցին և ամենաստոր եղանակներով կոտորեցին⁴⁸:

Ժամանակակիցների հավաստմամբ, խաղաղ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածի պատճառը եղավ այն, որ մարտական գործողությունների թատերաբեմ դարձած գյուղերի ազգաբնակչությունը մասնակցել էր հերոսամարտին: «Ղշաղը գտնուում էր կռի դաշտում,-գրում է դեպքերին ականատես Մ. Ղազարյանը,-ժողովուրդը մասնակցում էր հերոսամարտին, իսկ վերջին օրը ծանր թնդանօթներից մեկը դուրս էր գիւղի ծայրին, «Մայիլանց կալում» և այնտեղից էր ժարիտ անում դուշմնին»⁴⁹:

Մեծ կարծիքով, Փամբակի հայ ազգաբնակչության կոտորածը բացառապես տեղացիների կողմից մասնակցելով բացատրելը սխալ է: Առավել կործանարար եղավ այն, որ Ղարաքիլիսայի և հարակից գյուղերի բնակիչները չցանկացան գաղթել: Փախուստը համարելով «վախկոտութեան նշան»՝ տանուտերերն ստիպեցին ժողովրդին տեղից չշարժվել և նույնիսկ կանանց ու աղջիկներին գյուղերից չհեռացնել: «Ոչով իրատունք չունի գեղից դուրս գալ, պտի էստի մնանք, էստի էլ մեռնենք, ով էլ որ հակառակը վարվի, նրա տունը կրակ կտանք, իրան էլ գիւլախորով կանենք», -սպառնացել էր դըշլաղցի քյոխվա Շոքթանց Ավետիքը⁵⁰:

Իրենց հուշագրություններում ժամանակակիցներն անդրադարձել են նաև օսմանյան տիրապետության ընթացքում Փամբակի մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում դրսևորված հայատյացության խնդրին, փորձել են հասկանալ դրա պատճառները: Դեպքերին ականատես Մուշեղ Ղազարյանի և Խորեն ավագ քահանա Խանգաղյանի կարծիքով՝ պատճառը Վարդանլու թուրքաբնակ գյուղի վրա դաշնակցականներ Վաղոյի, Արշակի, Խզմալի, Չոպուռ-Դավթի, Ասոյի, Վաղինակի և այլոց կազմակերպած «պատժիչ» արշավանքն էր: Բանն այն է, որ ապրիլի վերջերին դաշնակցական «թռուցիկ խմբերը» դաժան կոտորած էին սարքել Ղարաքիլիսայից ոչ հեռու գտնվող այդ գյուղում: Մրանք շեն գյուղը վերածել էին սպանդանոցի. վառել էին տները, կոտորել անմեղ տղամարդկանց ու երեխաներին, բռնաբարել կանանց: Կոտորածին մասնակցել էին նույնիսկ խմբապետերի կանայք ու սիրուհիները, որոնք առանց ամաչելու ֆայտոններով գառներ էին կրել Ղարաքիլիսա՝ յուղալի խորտիկներ պատրաստելու համար: «Երբ պարզ դարձավ, որ թուրքերը շարժվում են դեպի Փամբակ, ազգի այդ «առաջնորդները» փախան Դսեղի ուղղությամբ,-գրում է Մ. Ղազարյանը,-իսկ ողջ մնացած վարդանլեցիները, միա-

⁴⁷ ՀՍՍ ֆոնդ 227, ցուցակ 1, գործ 4, թ. 12: ֆոնդ 240, ցուցակ 1, գործ 240, թթ. 36-37:

⁴⁸ Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 95-96:

⁴⁹ Ղարաքիլիսայի 1918թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 115:

⁵⁰ Նույն տեղում:

նալով տաճկական կանոնավոր զորքերին, վրեժխնդիր եղան հայերից՝ դառնալով նվաճողների ուղեցույցներն ու հավաստարիմ դահիճները»⁵¹:

Արդարացնելով թուրքաբնակ գյուղերի դեմ «պատժիչ» արշավանքներ կազմակերպելու գաղափարը՝ 1998թ. Խորեն ավագ քահանայի հուշերը վերահրատարակած պրոֆեսոր Մ. Սանթրոսյանը գրում է, թե դաշնակցական «թռուցիկ խմբերը» Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում այդ կերպ փորձում էին թուրքական հարձակումով ոգևորված մահմեդական ազգաբնակչությանը հետ պահել անհեռատես քայլերից⁵²:

Թե ինչքանով այդ մարտավարությունն իրեն արդարացրեց, այսօր դժվար է ասել: Ինչ վերաբերում է Փամբակի մահմեդականներին, ապա «պատժվեցին» միայն վարդանլեցիները, որովհետև, ըստ հավաստի տեղեկությունների, մեծաքանակ զենք էին կուտակել ու պատրաստվում էին հարձակվելու Մեծ Ղարաքիլիսայի վրա (փաստորեն «թռուցիկ խմբերի» հարձակումը կանխեց նրանց՝ փրկելով դարաքիլիսեցիներին աղետից), սակայն ծայրահեղ հայաստացույթյամբ աչքի ընկան շրջանի բոլոր թուրքաբնակ գյուղերը՝ Սարալը, Արջուտը, Ղանջուղազը, Հալլավարը և այլն:

Մայիսի 29-ից խաղաղ ազգաբնակչության զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածն ստացան պաշտոնական բնույթ: Շրջանի ողջ հայ ազգաբնակչությունը հայտարարվեց ռազմագերի, իսկ շարժական ու անշարժ գույքը՝ պետական սեփականություն: Ասկյարները խուզարկեցին տներն ու թաքստոցները, հավաքեցին տղամարդկանց, ապա երեք օր սոված պահելուց հետո 400-500 հոգանոց խմբերով դուրս բերեցին, կապկպեցին և քշեցին տարբեր ուղղություններով: Գերիների առաջին խումբը գնդակահարվեց «Բադալ-օղլու աղբիւր»-ի մոտ, երկրորդը՝ Ղարաքիլիսայից հարավ՝ «Տաք-աղբի փոսեր» կոչված վայրում, երրորդը՝ Վարդալու գյուղից ոչ հեռու, «քարալիչի գաւօղ»-ի մոտ, չորրորդը՝ «Վանանց Ձորի» անտառում, հինգերորդը՝ Մայմեխի փեշերին, Մեծ ձոր կոչված հանքերում և Յաղուբի գյուղի Սբ Մարգիս եկեղեցու հարևանությամբ, իսկ վեցերորդը՝ Հաջիդարա գյուղի անասնագոմերում⁵³:

Ջավիդ բեյը ծրագրել էր հայերին բնաջնջելու և հանցագործի պիտակից ազատվելու «հանճարեղ» ծրագիր. գերիները գնդակահարվում էին այն բարձունքներում, որտեղ երկու օր առաջ դիրքավորված էին հարձակվող թուրքերը: Այսինքն՝ փորձ էր արվում ցույց տալու, որ խաղաղ ազգաբնակչության կոտորած չի եղել, իսկ անթաղ դիակները թողել են նահանջող հայկական զորքերը: Ընդ որում, գերիները գնդակահարվում էին այն հաշվով, որ դիրքերում երկուստեք զոհերի թիվը հավասար ստացվի: Օրինակ, վեցերորդ խումբը քշվեց Հաջիդարա, որով-

⁵¹ Մանրամասն տե՛ս Խանգաղյան Խ., Հուշեր և տպավորություններ 1919թ., ծանոթագրությունները և առաջաբանն ըստ Մ. Սանթրոսյանի, Եր., 1998, էջ 86: Ղարաքիլիսայի 1918թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 102:

⁵² Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 147-148:

⁵³ Ղարաքիլիսայի 1918թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 120:

հետև գոհված «գեավուր-էրմանի»-ների թիվն այստեղ աննշան էր⁵⁴: Կոտորելով հաջիդարացիներին՝ թուրքերը ստեղծում էին հավասար կողմերի միջև ընթացած թե՛ մարտի պատրանք⁵⁵:

Ըստ Հ. Ավետիսյանի՝ այդ նախաճիրի արդյունքում անտառներում գնդակահարվեց մոտ 4000 մարդ՝ փամբակցիներ, շիրակցիներ, Ղարաբիլիսայի հերոսամարտի օրերին գերի ընկած կամ դրանից հետո կամովին հաղթողի մեծահոգությամբ հանձնված հայ սպաներ ու զինվորներ, անպաշտպան մնացած արևմտահայ գաղթականներ և այլք⁵⁶:

Բեմական այս ներկայացումը կարող է և արդյունք տար, եթե դահիճները չզլանային արձակել դիակների՝ մետաղալարերով միմյանց կապկպված ցուցամատները կամ գնդակահարեին գերիներին խրամատներում և ոչ թե արգելափակեին Պապոյի անասնագուժերում և վայրագորեն ողջակիզեին:

Մայիսի 30-ին Ջավիդն իրագործեց իր դիվային ծրագրի հաջորդ կետը. Ղարաբիլիսայում հայտարարվեց, թե երկաթուղու ծառայողները պարտավոր են 24 ժամվա ընթացքում ցուցակագրվել և անցնել աշխատանքի: Մոտ 500 հոգի հավատալով ցուցակագրվեց ու այլևս չվերադարձավ: Հաջորդ առավոտյան սրանց 40-50-հոգանոց խմբերով, մետաղալարերով ցուցամատներից իրար կապկպված, քշեցին Մայմեխի և Ալթուն-թախտի բարձունքները, ստիպեցին գերեզմանափոսեր փորել, ապա դրանց առջև գնդակահարեցին, այնպես որ հետին շարքերն ընկնելով ծածկեցին առաջիններին: Ժամանակակիցների վկայությամբ, այս տեսարանին ակնաստես օտարազգի բանվորներից շատերը խելագարվեցին⁵⁷:

Փամբակի շրջանի զինագրավման յոթերորդ օրը կարգապահությունը բանակում վերականգնվեց, իսկ զանգվածային կոտորածները գոնե ցերեկային ժամերին դադարեցին: Փոխարենը մեծ մասշտաբներ ընդունեցին գիշերային հարձակումները: «Առեղծվածայնորեն սկսեցին անհետանալ դաշտերից վերադարձող մշակներն ու գյուղական գյուղապետերը (թուրքերը սրանցից պահանջում էին իրենց հանձնել գյուղի գեղեցկադեմ կանանց ու աղջիկներին, իսկ մերժվելու դեպքում սպանում էին)⁵⁸:

Հատկապես ահռելի մասշտաբներ ընդունեցին կանանց ու աղջիկների առևանգման ու բռնաբարության դեպքերը: «Վավաշոտ, լպիրշ տաճիկը,-հիշում է Խոբեն Խանգաղյանը,-իր անասնական կրքերն էր հագեցնում՝ հայ ընտանիքի պատիվը ոտի տակ տրորելով»⁵⁹: Շատ գյուղեր, իրենց իսկ՝ գյուղացիների խոստովա-

⁵⁴ Թուրք զորահրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրը, Հաջիդարայում թուրքական զորքերի ձախողմանն անդրադարձնալով, 1919թ. հակիրճ գրել է. «...գյուղի մոտ կանայք և գյուղացիները, կացիներով զինված, կոտորում էին հետ քաշվող թուրք զինվորներին»: (Տե՛ս Копия доклада, представленного американской делегацией, возглавляемой генералом Харбордом, относительно боевых действий 15-ого Кавказского армейского корпуса в 1918 г., Эрзерум, 1919, С. 10-11.)

⁵⁵ Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 92-93:

⁵⁶ Ավետիսյան Հ., Հայոց ազգային միության հաղթանակը 1918 թվականի մայիս, Եր., 1998, էջ 115:

⁵⁷ ՀՍՍ ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 33, թ. 52, ֆոնդ 240, ցուցակ 1, գործ 240, թ. 44:

⁵⁸ ՀՍՍ, ֆոնդ 121, ցուցակ 2, գործ 79, թ. 15:

⁵⁹ Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 94:

նությամբ, ենթարկվեցին «լիակատար բռնաբարության»: Օրինակ՝ Նալբանդը. տղամարդիկ գյուղից հեռացվեցին, իսկ կանայք բռնաբարվեցին: Ընդ որում, բռնաբարվեցին ոչ միայն ջահել աղջիկները՝ սկսած 8-10 տարեկանից, այլ նաև տարեց կանայք: Թուրքերի հեռանալուց հետո Փամբակ գործուղված հանձնաժողովների կողմից արձանագրվեցին նաև արվամուլության բազմաթիվ դեպքեր՝ օսմանյան բանակի հրամանատարական կազմի ու բուժանձնակազմի մասնակցությամբ (դիվիզիայի բժիշկ Քյամիլ-բեյ)⁶⁰:

Այսօր, ինչպես և մեկ դար առաջ պարզել, թե ինչ մասշտաբներ ընդունեց այս զագրեի երևույթը, անհնար է, որովհետև հատկապես գյուղական բնակավայրերում ազգաբնակչությունը, որպես կանոն, թաքցնում էր իր կրած անպատվության դեպքերը: Հայ կինն իրեն սպառնացող պատվազրկությանը պատասխանեց ինքնասպաշտպանության բացառիկ ձևով՝ ինքնասպանություն թունավորմամբ: Ըստ Մ. Ղազարյանի՝ այս կերպ վարվեցին օրինակ հայտնի դարաքիլիսեցի Աղաբաբյանների ընտանիքի անդամները՝ Միքայելը, նրա կինը՝ Վարդանուշը, դուստրերը՝ Զանազանն ու Հոռոմսիմը (Խորեն ավագ քահանան Միքայելի այս դստերն անվանում է Հռիփսիմե)⁶¹, որդին՝ Ավետիսն իր կնոջ ու երեխաների հետ, ղշլաղցի Մայիլյանցներից՝ Աստղիկը, Լուսիկը և Զավահիրը⁶²: Թունավորմամբ ինքնասպանություն գործեցին նաև Աղաբաբյանների ու Մայիլյանցների հետ միևնույն բակում ապրող ալեքսանդրապոլցի Ծատուրյաններից Միրանուշն ու Արուսյակն իրենց մոր հետ, և այլք⁶³:

Մայիլյան վայրագություններից հետո անթաղ մնացած դիակները շուտով սկսեցին նեխվել, և Ղարաքիլիսայում մնալը, նույնիսկ թուրքի համար, դարձավ անհնար: Միայն հունիսի կեսերին թուրքերը բարեհաճեցին դրանք թաղել փողոցների եզրերին փորված գերեզմանափոսերում⁶⁴, ևս մեկ շաբաթ անց ողջ շրջանը հայտնվեց տիֆի և խոլերայի ճիրաններում: Դրան գումարվեց նաև համատարած սովը⁶⁵: Հիվանդանոցների բացակայության պայմաններում միայն հուլիս-օգոստոս ամիսներին համաճարակին ու սովին զոհ գնաց ավելի քան 1000 մարդ: Մ. Ղազարյանի հաշվումներով, միայն Ղըշլաղում համաճարակը խլեց 378 կյանք, Դարբագում՝ 125, Հաջիդարայում՝ 286, Բզովդալում՝ 35, Յաղուբլիում՝ 48: Սեպտեմբերին տարափոխիկ հիվանդություններից մահացության դեպքերն ընդունեցին սարսափելի մասշտաբներ: Ականատեսների վկայությամբ, մեռնողներն այնքան շատ էին, որ դիակները, օրերով մնալով տներում ու փողոցներում, նեխվում էին՝ թունավորելով օդն ու ջուրը⁶⁶:

⁶⁰ ՀԱՍ ֆոնդ 202, ցուցակ 1, գործ 1271, թթ. 48:

⁶¹ Խանգաղյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 94-95:

⁶² Ղարաքիլիսայի 1918թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 121-122:

⁶³ Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից, պատմական դեպքեր և սպրումներ, 1917-1922, Պէրոյթ, 1956, էջ 31:

⁶⁴ Ղարաքիլիսայի 1918թ. հերոսամարտը, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 126:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 134:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 135:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում կնքված զինադադարով Օսմանյան կայսրությունը ճանաչվեց աշխարհամարտում պարտված: Ձինագրավված շրջանները վերադարձվեցին ՀՀ-ին, իսկ դեկտեմբերին այստեղ գործուղվեցին հատուկ հանձնախմբեր՝ թուրքերի հասցրած մարդկային և նյութական վնասների մասշտաբները ճշգրտելու համար:

Այս գործում հատկապես լուրջ աշխատանք ծավալեց Ալեքսանդրապոլի հայրենակցական միությունը: Համագործակցելով Ալեքսանդրապոլում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության և Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության հետ՝ այն Շիրակի և Փամբակի իր կառույցների միջոցով հավաքեց գավառին հասցված մարդկային ու նյութական վնասների մասշտաբները լուսաբանող մեծաքանակ նյութ: Դրանք ամփոփվեցին և 1918թ. դեկտեմբերի 16-ին ներկայացվեցին «Հայկական հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհրդի» ու «Կովկասում դաշնակից պետությունների ներկայացուցչության» ուշադրությանը: Այդ ամփոփիչ զեկուցագրում լիովին ապացուցված համարվեց այն, որ թուրքական կանոնավոր զորքերի և տեղի մահմեդականների կողմից գավառում կազմակերպված զանգվածային ջարդն ու բռնություններն արդյունք են պետական մակարդակով հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված ֆիզիկական բնաջնջման վաղորոք ծրագրված քաղաքականության: Ձինագրավման վեց ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, Արևելյան Շիրակի և Փամբակի գյուղերում կոտորվել էր մոտ 20000 մարդ, ևս 6000-ը զոհ էր գնացել սովին ու համաճարակային հիվանդություններին: Տարբեր պատրվակներով գերվել և Օսմանյան կայսրության խորքերն էր քշվել 15000 մարդ, որից վերադարձել էր մոտ 3-400-ը, առևանգվել ու բռնաբարվել էր ավելի քան 5000 կին և օրիորդ: Մոտ 1000 կին բռնի մահմեդականացվել էր: Շատերը, չհամակերպվելով անպատվությանը, ինքնասպանությամբ վերջ էին տվել իրենց կյանքին⁶⁷:

Ահավասիկ բոլոր այն փաստերը, որոնց առկայությունն այսօր թույլ է տալիս մեզ մերժել Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքական ոճրագործության արդյունքներն ամփոփող պաշտոնական վիճակագրության արդյունքները:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18SH-6A007 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

⁶⁷ ՀՄԱ ֆոնդ 227, ցուցակ 1, գործ 4, թթ. 1-12: ֆոնդ 240, ց. 1, գ. 240, թթ. 36-39, 44, 48-49:

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ
В МАЕ-НОЯБРЕ 1918 ГОДА

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

Тот факт, что массовая резня и насилие, организованные в Александропольском уезде турецкими регулярными войсками и местными мусульманами в мае-ноябре 1918 года, были результатом на государственном уровне запланированной политики физического уничтожения армянского народа, доказано давно.

К сожалению, недостатки в работе комиссий, отправленных в уезд, не дали возможности полностью раскрыть фактический масштаб османских преступлений. В современной армянской историографии число жертв этой геноцидной политики оценивается всего в 10300 человека. В то время как простое сочетание архивных документов, мемуаров очевидцев и статей, опубликованных в периодической печати, указывает на то, что это число было сильно сокращено.

Новое исследование проблемы дало нам следующие результаты: В течение шести месяцев было уничтожено более 60 деревень, около 20000 человек были убиты, а еще 6000 умерли от голода и эпидемий. Под различными предлогами около 15000 человек были захвачены и угнаны в глубь Османской империи. Более чем 5000 женщин были похищены и изнасилованы.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Սերգոյի – պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Շիրակի պետական համալսարան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, E-mail: armenani@mail.ru